
HISTORIOGRÁFIA ÉS ESZMETÖRTÉNET

Az emlékezet jövője

Igen érdekes tanulmányt közöl a *The Journal of Modern History* hasábjain Gavriel D. Rosenfeld amerikai történész.¹ A szerző írásában ugyanis a jelenleg prosperáló emlékezetkutatások közel jövőbeni lehetséges háttérbeszólását „jósolja” meg. Mindez talán meglepően hathat a magyar olvasóra, hiszen nálunk éppen most van felívelőben ez a kutatási irány. Elég csak arra gondolni, hogy Pierre Nora nagyszabású vállalkozása, a *Les Lieux de Mémoire* (Az emlékezet helyei) csupán az idén vált magyar nyelven hozzáférhetővé, egy válogatáskötet formájában.²

A szerző munkájában „*emlékezetrobbanásról*” (memory boom) és „*emlékezetiparról*” beszél (memory industry). *Memory boom* alatt azokat a nemzetközileg elburjánzott vitákat érti, amelyek a megosztó történelmi örökségek kapcsán bontakoztak ki az utóbbi két évtized során, míg a *memory industry* fogalma az emlékezet, mint átfogó társadalmi és kulturális jelenség iránt megnövekedett tudományos érdeklődést és az erre épült intézményrendszert takarja. Rosenfeld állítása szerint napjaink emlékezet „örülete” egy sajátos történelmi jelenség, amelynek kialakulásában számos politikai, társadalmi, kulturális és intellektuális tényező játszott szerepet. Ezért tanulmánya első felében, historizálva a kérdést, ezen előzmények felvázolására tesz kísérletet.

A szerző a memory boom egyik legfontosabb előzményének az ún. *feldolgozatlan múltak* (unmastered pasts) megjelenését tartja. Ezeket általában valamilyen történelmi igazságtalanság (pl. genocídium, politikai zsarnokság) hozza létre, amelyre különbözőképpen emlékeznek az áldozatok és az elkövetők, valamint ezek leszármazottai, ami komoly súrlódásokat eredményez. Rosenfeld szerint a feldolgozatlan múlt koncepciója Európában elsősorban a II. világháború traumáihoz kapcsolható, de természetesen számos Európán kívüli országnak is meg kellett küzdenie valamilyen súlyos történelmi örökséggel. Például Japán-

1. A szerző egyik tanulmánya magyarul is olvasható. Gavriel Rosenfeld: Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?” Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről. Aetas 22. évf. 2007. 1.sz. 147-160.o.

2. Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

nak, amely Kínában, Koreában és Ázsia más megszállt területein elkövetett kegyetlenségei következtében a trauma és a harag hasonló örökségét hagyta hátra, mint a náci. De az USA-t is ilyen területnek tekinti, ahol nem a második világháború, hanem az indiánok és az afroamerikaiak bántalmazásának elhallgatása eredményezett számos feldolgozatlan múltat. Ezeket az eseményeket – s itt most elsősorban a második világháborús traumákra kell gondolnunk –, ahogyan arra már számos más történész is rámutatott (pl. *Jörn Rüsen*), közvetlenül a háború után igyekeztek elfelejteni, elhallgatni, egyrészt azért, mert az elkövetők nem akartak, az áldozatok pedig nem voltak képesek beszélni róla. Másrészt, úgy ítélték meg, hogy a gazdasági újjáépítés és a politikai stabilitás helyreállításának érdekeit sem szolgálja a múlt bolygatása. Ennek következtében a háborút követő időszakban az emlékezet marginalizálódása és egyfajta jelenre orientált gondolkodás volt megfigyelhető.

Rosenfeld szerint elsősorban a 60-as években végbement *generációváltás* volt az, amely hozzájárult ahhoz, hogy a figyelem ezen feldolgozatlan örökségekre terelődjön. A 68-as generáció tagjai ugyanis már nem voltak felelősek országaik történeti bűneiért, így kevésbé gátlásosan vonták morálisan felelősségre a szüleiket és nagyszüleiket. S bár ezek a fiatalok saját koruk társadalmi és politikai igazságtalanságainak felszámolásáért küzdöttek, elősegítették a múlt bűneivel való szembenézést. De a memory boom kialakulásában, a 68-as forradalmak sikertelensége is szerepet játszott, amely lényegében a *szocialista ideológia kiüresedését* eredményezte. Ennek következtében ugyanis a 70-es évek folyamán sok baloldali megváltoztatta a politikai állásfoglalását és az univerzalista újraelosztás programja helyett arra törekedett, hogy nagyobb szociális biztonságot és politikai jogokat biztosítsanak a különböző speciális társadalmi csoportoknak (pl. nők, etnikai kisebbségek, homoszexuálisok). Ezeknek az új politikai mozgalmaknak a törekvései pedig jól beleillettek az ekkor megjelenő historiográfiai kutatási irányok (*oral history*, *Alltagsgeschichte*) vizsgálódási körébe, amelyek nagy szerepet tulajdonítottak a hétköznapi emberek emlékezetének.

A szocializmus mellett egy másik ideológia, a *nacionalizmus kiüresedése* is megfigyelhető volt, amely a második világháború szörnyűségei következtében diszkreditálódott. S ezt a folyamatot a háború utáni trendek csak tovább erősítették. Számos országnak ugyanis újra kellett definiálnia nemzeti szerepét, egyrészt korábbi nagyhatalmi státusza elvesztése okán (pl. Anglia vagy Franciaország), másrészt a volt gyarmatokról és a fejlődő országokból Európa felé irányuló nagy bevándorlási hullámok következtében. Ezek ugyanis a korábban homogénnek tekinthető nemzetek összetételének „felhígulását” eredményezték, amelyek tagjai az etnikai és vallási

különbségek megjelenése miatt a nemzeti identitás csökkenését érzékelték. Franciaország esetében mindez geopolitikai és szociális téren jelentkezett a legerősebben.

Mindezek eredményeképp az emlékezet kérdése egyre inkább átpolitizálódott a 70-es, 80-as évek folyamán és egyre több nyilvános vitát eredményezett, melyeket mind a liberálisok, mind a baloldal képviselői saját céljaikra igyekeztek felhasználni.

A politikai és társadalmi tényezők mellett Rosenfeld intellektuális faktorokat is említ. Ezek közül döntő szerepet juttat a *posztmodernnek*, amely mint ismeretes az 68-as forradalmak politikai illúzióvesztéséből nőtt ki. A posztmodern dekonstrukcionista felfogása a szerző véleménye szerint jelentős ösztönzést jelentett a történelem és az emlékezet közti kapcsolat megerősítésében. Korábban ugyanis a történelmet objektív diszciplinának tartották, szemben az utóbbival, amelyet a benne rejlő szubjektivitás miatt a történeti megismerés alacsonyabb rendű módjaként értelmeztek. A posztmodern pedig éppen ezt a kettejük közé húzott éles határvonalat rombolta le az objektív igazság létezésének megkérdőjelezésével (elég csak Foucault igazságról alkotott felfogására gondolni). Ennek eredményeképpen a 80-as évek során egyre több történész távolodott el az addig uralkodó társadalomtörténeti paradigmától és fordult az emlékezet tanulmányozása felé.

Ez a tudományos érdeklődés Rosenfeld szerint egyértelműen megelőzte az 1990-es évek elején kezdődő memory boom-ot. Az emlékezettel kapcsolatos első munkák ugyanis már a 80-as évek első felében napvilágot láttak, amelyekben belül a szerző két fő kutatási ágat különít el. Az egyik elsősorban a nemzetek által létrehozott emlékezet szerepére fókuszált, illetve a csoportos identitás jelentőségére a modern világban. A szerző ezen irányzat reprezentánsai közé sorolja *Pierre Nora* (Les Lieux de Mémoire), *Eric Hobsbawm* és *Terence Ranger* (The Invention of Tradition) valamint *David Lowenthal* (The Past is a Foreign Country) munkáit. A kutatások másik iránya, amely körülbelül az előzővel egy időben jelent meg, a kortárs világ feldolgozatlan múltjainak vizsgálatát helyezte előtérbe. Ezt Rosenfeld szerint jelentősen befolyásolta a holokauszt középpontba kerülése a nyugati kulturális és intellektuális életben. Itt olyan történészeket említ, mint *Saul Friedländer*, *Charles Maier*, *Henry Rousso* vagy *Tom Segev*. Az európai és amerikai történelem más vitatott eseményeinek tárgyalása kapcsán pedig *Michael Kammen* és *Tina Rosenberg* nevét emeli ki. Bár a két irány közül vitathatatlanul utóbbi vált sikeresebbé, mindkét témában egyre több tanulmány látott napvilágot az 80-as, 90-es évek folyamán. Mindez számos nyilvános vitát eredményezett (elég itt a Friedländer és Broszat közti pen-

gevéltásra gondolni), melyek által a szélesebb közönség is egyre tájékozottabbá vált. Interdiszciplináris kutatások sora indult el, emellett intézetek, folyóiratok, internetes vitafórumok alakultak. Ráadásul a média főáramába is bekerült az emlékezet témája, amely különösen nagy figyelmet fordított az emlékművekre, múzeumokra, bírósági tárgyalásokra és a jóvátételi fizetésekre szerte az egész világon, így az emlékezet a 90-es évekre tulajdonképpen a mindennapi élet részévé vált. Mindebben fontos szerepet játszott a *hidegháború befejeződése* is, amely magával hozta egyrészt a politikai változásokra irányuló utópikus elképzelések halálát, ezáltal lehetővé téve, hogy a nyugati társadalom figyelme a múlt felé irányulhasson, másrészt az ekkor Nyugaton kialakult biztonságérzet és a Kelet–Nyugat konfliktus vége megnyitotta az utat a múlt önkritikai szemlélete előtt. Európa azon részén pedig, ahol a hidegháború vége heves nacionalizmust és háborút váltott ki (pl. Jugoszlávia) felújítva ezzel a náci holokauszt képeit, az emlékezés „soha többé” parancsa került előtérbe.

A szerző szerint az utóbbi években azonban az általa vizsgált tényezők közül jó néhány halványulni kezdett, ráadásul az ezredforduló óta új politikai, társadalmi és kulturális trendek jelentek meg. Emiatt elképzelhetőnek tartja, hogy hamarosan egy olyan periódusba lépünk, amely talán nem lesz képes a korábbihoz hasonló nagyfokú érdeklődés fenntartására az emlékezet iránt. A szerző erre utaló jelként értelmezi az eddigi feldolgozatlan múltakkal való sikeres megküzdést, amelyre véleménye szerint Németország szolgáltatja a legjobb példát. Ennek alátámasztására *Hans-Ulrich Wehler* azon kijelentését citálja, miszerint „a Szövetségi Köztársaság briliánsan nézett szembe a náci múlttal.” Ezt jelzik Rosenfeld szerint a különböző megemlékezési évfordulók (pl. a 2005. május 8-i ceremóniák sokkal kevesebb vitát váltottak ki, mint az 1995-ös és az 1985-ös rendezvények), de a politikai élet változásai is. Angela Merkel német kancellár ugyanis már tudatosan kevesebb figyelmet fordít a náci múltra, mint elődei. A német polgárok körében is megfigyelhető a múlt terhéstől való megszabadulás, s ezzel együtt annak a képessége, hogy ismét kifejezésre juttassák a nemzeti büszkeség érzését (ez mutatkozott meg a 2006-os foci VB-n). Mindez a szerző szerint nem jelenti a náci múlt maradéktalan eltűnését, sem azt, hogy a többi ország is képes lesz sikeresen megküzdeni saját múltjával (Japán vagy Oroszország úgy néz ki, hogy képtelen adaptálni a múlt önkritikus szemléletét). Ráadásul számos terület (a volt szocialista blokk országai, Közel-Kelet, Latin-Amerika, Afrika) bír még lezáratlan múltakkal, így szinte biztosra vehető, hogy az emlékezet témája nem tűnik el egyhamar, a szerző mégis jelzés értékűnek tartja Németország példáját.

Nagy jelentőséget tulajdonít Rosenfeld a 2001. szeptember 11-i eseményeknek és azok következményeinek is. Véleménye szerint 9/11 gyökeres változásokat eredményezett, visszatértek az ideológia harcok és ismét megnövekedett a bizonytalanság érzése az Afganisztánban és az Iránban zajló háború és az iszlám terrorizmus globális elterjedése miatt, ami drámaian megváltoztatta az egész világon domináns politikai kontextust. Mindez a multikulturalizmus megszűnését és a nacionalizmus újjáéledését is magával hozta. Az egyes nemzetek a fenyegetettség érzése miatt ugyanis ismét inkább az összetartó elemekre helyezik a hangsúlyt a különbségek kiemelése helyett, s ez Rosenfeld szerint ismét megteremtheti az eredetileg az 1940-es években a kommunista veszély miatt kialakult új konszenzus történetírását. Ezek az események pedig az emlékezetkutatásokra nézve talán azzal a következménnyel járhatnak, hogy a múlt távolinak tűnő problémái helyett az emberek ismét a jelenre fókuszálnak majd.

A szerző szerint a politikai identitás és a multikulturalizmus vonzerejének hanyatlásával párhuzamosan a posztmodern hatása is fakulni látszik. Ennek egyik okát a szellemi és kulturális trendek általános változásaiból eredezteti, míg a másik okot a 9/11 utáni világ rideg realitásában látja. Ma ugyanis a fenyegetettség érzése miatt a relativitással szemben fokozottan megnőtt a vágy a bizonyosság iránt. Ez a tendencia pedig az emlékezet jelentőségének csökkenését is eredményezheti, amely részben a posztmodern relativizmusa következtében emelkedett fel.

Rosenfeld szerint a kulturális mellett, a tudományos trendek változásáról is beszélhetünk. A történettudományon belüli specializáció új területei ugyanis jellemzően nem állnak fenn néhány évtizednél tovább. A XX. század első évtizedeiben még a hagyományos politika és diplomáciatörténet állt a középpontban, egészen a francia *Annales* és ezzel együtt a totális történelem megjelenéséig, az 50-es 60-as években már a marxista hatású új társadalomtörténet került előtérbe, mígnem a 80-as 90-es évek folyamán az új kultúrtörténet szerezte meg a vezető szerepet. Ezt figyelembe véve Rosenfeld úgy véli, jó esély van arra, hogy az emlékezet is háttérbe szorul majd az újabb kutatási irányok megjelenése miatt. Erre utal többek között az is, hogy az előző évtizedhez képest kevesebb disszertáció születik ebben a témában és egyre inkább a mai problémák történelmi gyökereinek a kutatása kerül előtérbe (pl. a modern Közel-Kelet, Afrika, Kína és India, amelyek közül egyre több szerez egyetemi tanszéki pozíciókat).

Ennek a folyamatnak a kapcsán Rosenfeld utal az emlékezetkutatások jövőjével kapcsolatos vitákra is. Az emlékezettel szembeni kritikák megfogalmazói között említi *Kerwin Kleint*, aki szerint azzal, hogy az emlékezet-

ipar olyan újkorból kölcsönzött magasztossá tett fogalmakat használ, mint a trauma, a gyász és a tanúvallomás, aláássa a történelmet, mint világi kritikai gyakorlatot. Mások pl. *Peter Novick* vagy *David Stannard* úgy vélik, hogy túlságosan kitüntetett szerepet kapott a holokauszt témája, elhomályosítva más társadalmi csoportok történelmi szenvedéseit. A kritikákban közös, hogy mindannyian a felejtés gyógyító erejét hangsúlyozzák. Ezzel szemben az emlékezet védelmezői elutasítják azt a vádat, miszerint az emlékezet káros hatással van a történelemre, és a holokauszt emlékezetének növekedésében pedig a globális moralitás és emlékezetkultúra megjelenését látják (*Daniel Levy, Natan Sznajder*), amely többek között az emberi jogok előrehaladását is elősegítette. *Aleida Assmann* pedig arra az európai, nemzeteken átívelő erőfeszítésre mutatott rá, amely arra irányul, hogy egy közös történelmi emlékezetet hozzon létre a növekvő Európai Unió számára, az emlékezet közösségévé alakítva azt.

A szerző szerint, ebben a vitában lehetetlen igazságot szolgáltatni, s mivel mindkét fél a saját érdekeit védi, így akár még évekig elhúzódhat a köztük folyó csatározás. Mindenesetre Rosenfeld sem a felejtés sem az emlékezés szerepét nem tekinti elhanyagolhatónak, értéküket éppen abban látja, hogy egymás ellensúlyaként funkcionálnak. S mindkettőt egyaránt szükségesnek tartja a valós történelmi megértéshez. Tanulmánya végén a szerző arra a következtetésre jut, hogy szükségszerűen mind a memory boom, mind a memory industry sorsa a háttérbeszorulás lesz. Ám ez nem egyik napról a másikra fog bekövetkezni, hanem lassan, fokozatosan, ahogyan egy repülőgép landol. Az elhúzódó viták és a már kiépített intézményrendszer (múzeumok, folyóiratok stb.) pedig lehetlenné teszik, hogy teljesen eltűnjön. Nem beszélve arról, hogy napjaink válságainak egy része feldolgozatlan múltakban gyökerezik, s Rosenfeld szerint a mi újonnan kialakult képességünk, hogy kutassuk eredetüket, segíthet abban, hogy sikeresen küzdjünk meg a jelen kihívásaival.

Gavriel D. Rosenfeld: A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory „Industry.” (Erős földhöz csapódás vagy sima landolás? Az „emlékezetipar” jövőjének megjóslása) *The Journal of Modern History*. Volume 81, Number 1, March 2009. 122–158. o.

Gyimesi Pálma